

Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben

1. Az inetimologikus hangok problémakörének helynevekbeli áttekintéséhez az ötletet röviddel ezelőtt Nyirkos István professzor úr 70. születésnapja adta. Az őt köszöntő kötetben (MNYj. 41. 2003.) az inetimologikus magánhangzók helynevekben való megjelenéséről, az ott tapasztalt szabályszerűségekről számoltam be (627—40), ígéretet téve arra, hogy a szervesetlen mássalhangzók kérdését egy hasonló tanulmányban adom közre. Az adatok forrásául jelen írásomban is ugyanaz a korpusz szolgált: részben az a közel 12 ezer lexémát tartalmazó, GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzára (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1—4. Bp., 1963—1998.; a továbbiakban: Gy.) és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (1. Abaúj—Csongrád vármegye. Debrecen, 1997., valamint 2. Doboka—Győr vármegye. Debrecen, 1999.; a továbbiakban: HA.) kötetekre épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis, amelyről HOFFMANN ISTVÁN részletesen beszámolt a B. Gergely Piroskát köszöntő kötet hasábjain (Miskolc, 2002. 65—8). Ezen túlmenően azonban átnéztem KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak (1—2. Bp., 1988.; a továbbiakban: FNESz.) névkincsét is, s annak a hangszerkezeti módosulást mutató adatait ugyancsak beemeltem a feldolgozás alapját adó állományba. Sze-

mezgettem továbbá más munkákból is, közte forráskiadványokból (mint például: *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.; a továbbiakban: *DHA.*; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia.* 1—12., 23—4. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp.—Szeged, 1990—; a továbbiakban: *Anjou-Oklt.*; vagy a KARL NEHRING és GEORG HELLER gondozásában Münchenben vármegyénként megjelentetett *Die historischen Ortsnamen von Ungarn* sorozat darabjai; a továbbiakban a megyenévvel rövidítve, például: *ComZempl.*), történeti földrajzokból (CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* 1—3., 5. Bp., 1890—1913.; a továbbiakban: *Cs.*) és különféle monográfiákból: legyen az egy-egy vármegye történeti névanyagát közreadó (MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára. Nyíregyháza, 1972.*; a továbbiakban: *MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm.*; NÉMETH PÉTER, *A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.*; a továbbiakban: *NÉMETH, Szab.*), egy-egy oklevél névkincsét feldolgozó (SZABÓ DÉNES, *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp., 1954.*; a továbbiakban: *SZABÓ, DömAd.*; BÁRCZI GÉZA, *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.*; a továbbiakban: *BÁRCZI, TihAl.*; K. FÁBIÁN ILONA, *A Váradi Regestrum helynevei. Szeged, 1997.*; a továbbiakban: *K. FÁBIÁN, VárReg.*), illetőleg egy-egy szemantikai vagy lexikai szempontból választott névtípus teljes korpuszát vizsgáló (MEZŐ ANDRÁS, *A templomcím a magyar helységnevekben. XI—XV. század. Bp., 1996.*; a továbbiakban: *MEZŐ, Templomcím*; KÁZMÉR MIKLÓS, *A falu a magyar helységnevekben. Bp., 1970.*; a továbbiakban: *KÁZMÉR, Falu*). E munkák teljes áttekintését azonban jelen írásom adatállományának összeállításához nem vállalhattam, csupán — mint előbb utaltam rá — kiemeltem belőlük néhány szemléletes példát. Az inetimologikus hangok nevekbe bekerüléséről csupán az adott helynév etimológiájának az ismeretében nyilatkozhatunk. A nevek származtatásához természetesen a FNESz. eredményeit vettem alapul, a szláv eredetű neveknel a szláv helynévi származékokhoz emellett kitűnően hasznosíthattam VLADIMÍR ŠMILAUER munkáit (*Vodopis starého Slovenska. Praha—Bratislava, 1932.*; a továbbiakban: *ŠMILAUER, Vod.*, illetőleg *Příručka slovenské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha, 1970.*; a továbbiakban: *ŠMILAUER, PrSiTop.*), a személynévi eredetűeknél pedig a személynévi alapszó vélhető elsődleges hangalakjának feltárásához a FNESz. mellett FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori kis személynévtára”-t (Bp., 1983.; a továbbiakban: *ÁKSz.*) forgathattam nagy haszonnal.

A magánhangzók, illetve a mássalhangzók bekerülése a szavakba és a nevekbe a szórványos hangváltozások körébe tartozik. NYIRKOS ISTVÁN munkái az inetimologikus hangokról (*Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987.*; a továbbiakban: *InetMsh.*; *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993.*; a továbbiakban: *InetMgh.*) igazolják azt, hogy az ilyen, azaz a ritkább, nem tendenciaszerűen zajló hangváltozásokban is megfigyelhetők bizonyos törvényszerűségek. A helynevek vizsgálata a már látott inetimologikus magánhangzók és a most bemutatandó mássalhangzók tekintetében egyaránt azt mutatja, hogy ezek a változások rendszerszerűen írhatók le, és szabályosságok figyelhetők meg bennük.

2. I n e t i m o l o g i k u s m á s s a l h a n g z ó k, azaz etimológiai előzménnyel nem rendelkező, „az etimonhoz, illetve a szó eredeti hangszerkezetéhez képest valamilyen oknál fogva többlethangként” jelentkező mássalhangzók (a definícióhoz l. NYIRKOS, *InetMsh.* 12, MNyT. 132) a lexémák elején, a szavak belsejében, illetőleg abszolút szóvégi helyzetben is felbukkanhatnak, ám igen eltérő gyakorisággal. Az általam feldolgozott névállomány alapján úgy tűnik, hogy a név eleji és névvégi inetimologikus mássalhangzó csak szórványosan jellemző a helynevek lexémáira. A név eleji szervesen

konzonánsra l. pl. a Dudvág jobb oldali mellékvízének, a mai *Holeska* víznek a nevét (1113: *Olesca*: DHA. 394/12. sor, 1335: *Koluska* [ɔ: *Holuska*]: ŠMILAUER, Vod. 299, 1808: *Holleska*: LIPSZKY, Rep. 1: 244), amely a szláv *Oleška* névből származik (vö. FNESz.), s *h* hangeleme protetikus, továbbá a Somogy megyei *Vörs* falu nevét (1261: *Wrs*: Cs. 2: 634, 1496: *Ewrs*: uo., 1536: *Wers*: uo.), amely valószínűleg az *Őrs* törzsnévre vezethető vissza (a *v* előtérhangként jelentkezéséhez lásd még KISS LAJOS, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. Bp., 1995. 40—1 is; a továbbiakban: FNyFejl.), továbbá az erdélyi Fehér vármegyei *Ecsellő* településnév (1354: *Echelleu*: Gy. 2: 140) régi *Tecsellő* (1330: *Thychelew*: uo.) alakváltozatát, amennyiben nem a német *die* névelő *d*-je tükröződik benne. A név végén jelentkező inetimologikus mássalhangzóra pedig a Bihar megyei *Debrecen* (1235/550: *Debrezun*: Gy. 1: 609) helynév ideiglenes *Debrecec* (1347: *Debrecech*: Cs. 1: 597)¹ adata mellett az olyan neveket hozhatjuk példaként, mint az Esztergom megyei *Ebsző* (1193: *Epceu*: Gy. 2: 236) > *Ebszőny* vagy a Pozsony megyei *Majté* (1265: *Moythe*: FNESz. *Majtény*) > *Majtény* (1497: *Maythen*: uo.). Ezek kapcsán fölmerül ugyan a ragszilárdulás lehetősége is (további példákhoz l. még KISS, FNyFejl. 30—1), ám minthogy a föltételezhető *n* határozórag helyén minden esetben következetesen *ny* szerepel, inkább az *ny* végű helynevek analógiás hatását gyaníthatjuk a változás mögött: a *Bőny*, *Szőny*, *Darány*, *Harsány* vagy éppen a számos *Berény* nevéket. A helynevek alapján is az látszik tehát jellegzetesnek — amit a közszavak kapcsán NYIRKOS ISTVÁN monográfiája (InetMsh.) is mutat —, hogy a szervesen mássalhangzók többnyire a szavak, nevek belsejébe toldódnak be.

3. Mássalhangzóknak a szavakba való bekerülését fonetikai szükségszerűség is előidézheti: a két egymással érintkező magánhangzó alkotta hiátust a nyelvünk ugyanúgy kiküszöbölni igyekszik, mint a mássalhangzó-torlódást a szó elején. A *h i á t u s t ö l t ő s z e r e p b e n* a lexémákba betoldódó mássalhangzók tehát inkább a szabályos, mint a szabálytalan hangváltozásokkal mutatnak szorosabb kapcsolatot. A két vokális közötti konzonáns kiesése vagy beiktatódása a magyar hangtörténetnek régi jelensége: az ómagyar és feltehetőleg már az ősmagyar korban is élénk lehetett, de a finnugor nyelvek tanulságai alapján minden bizonnyal számolhatunk hiátustöltő mássalhangzókkal az ugor, sőt talán a finnugor és az uráli alapnyelvben is (vö. BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 86—7; a továbbiakban: ÁrpSzöv.; NYIRKOS, InetMsh. 115). A hiátus keletkezése vagy megszűnése igen mozgékony, s az ómagyar kor ennek a mozgékonytágnak különösen tipikus ideje (l. ehhez BENKŐ i. m. 87; BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 99—102, a továbbiakban: Hangtört.; BÁRCZI GÉZA — BENKŐ LORÁND — BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 131—2, 168, a továbbiakban: MNyT.).

Hiátustöltő hangokként a *h*, a *j* és a *v* szerepével kell elsősorban számolnunk. Noha a közszavak körében ritkábban bár, de számításba jön az *l* is ilyen pozícióban (l. ehhez ABAFFY: MNy. 1955: 213, illetve NYIRKOS, InetMsh. 117—8, 131—2), a helynevek között magam csupán egyetlen bizonytalan példára bukkantam: a Sáros vármegyei szláv eredetű *Kavocsán* helynév (vö. szl. *Kvačan* hn.: FNESz.) régi adatai között a *Kavacsán* (1394: *Kauachan*: FNESz.) forma mellett *Kalacsán* (1423: *Kalachyan*: uo.) alakkal is

¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy az egyedi előfordulások mögött esetlegesen íráshibát is gyaníthatunk. A *Debrecec* alak létrejöttét mindenestre befolyásolhatta a szó belsejében lévő másik *c* hang, illetőleg az *-nc* végű helynevek (*Csobánc*, *Gönc*, *Kazinc*, *Losonc*, *Rohonc*, *Szalánc*, *Vinc*) analógiás hatása is. A kettős asszociáció inkább talán a névalak valós (ám ideiglenes) létezésé mellett szólhat.

találkozunk. Ennek kialakulása talán a *v* intervokalikus kiesésével és az *l* hiátustöltőként való bekerülésével magyarázható. Azt, hogy az *l* intervokalikus helyzetben úgy viselkedik, mint a hiátustöltő hangok általában, jól mutatja, hogy etimologikus *l* ki is eshet a magánhangzók közül: a Krassó vármegyei *Belényes* helynév (1349: *Belenus*: Gy. 3: 479) későbbi-mai *Bényes* hangalakja (1371—2: *Bynus*: FNESz.) bizonyára ennek és a magánhangzók összeolvadásának az eredménye.

Az egyes — hiátustöltőként a nevekbe bekerülő — inetimologikus mássalhangzók bemutatását a továbbiakban a nevekből való kiesésükkel együtt tárgyalom. Eljárásomat az indokolja, hogy a hiátustöltők betoldódása és kiesése egymástól elválaszthatatlan hangtani folyamatok: hiszen a jelenség több olyan kérdést is felvet, amelynek megválaszolásához látnunk kell mindkét irányú változást. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak. Vajon ugyanúgy nem állapítható meg szabályszerűség a helynevekben sem arra vonatkozóan, hogy mikor melyik hiátustöltő kerül be a szóalakba, ahogyan a közszavaknál sincs erre támpont? „Nem dönthető el, milyen tényezőktől függ, hogy a három gyakori hézagöltő közül adott esetben melyik lép föl. Lehetséges, hogy eltérő használatuk olykor nyelvjárási elkülönülésre vihető vissza” (BÁRCZI, Hangtört. 100, MNyT. 131). Mi magyarázhatja azt, hogy ugyanaz a fonológiai helyzet egyszerre két gyökeresen ellentétes folyamatnak is kedvez? Hogyan érthető továbbá az a jelenség, hogy az ómagyar korban jóval gyakoribb intervokalikus helyzetű hangkiesés csupán időleges, míg a ritkább hangbetoldás végleges hangalaki módosulást eredményez? A bekerülés és kiesés együtt tárgyalását célszerűvé teszi továbbá még egy tény: számos esetben megtörténik ugyanis, hogy az intervokalikus helyzetben álló etimologikus *h*, *j*, *v* mássalhangzó kiesése egy másik hiátustöltő hang betoldódását vonja maga után. Az persze más kérdés, hogy vajon az ilyen esetekben a másodlagosan bekerülő mássalhangzó inetimologikusnak tekinthető-e (NYIRKOS annak tekinti; vö. InetMsh. 111 és az inetimologikus *h*, *j*, *v*-t tárgyaló fejezetek), hiszen egy etimologikus hangot váltott fel.

A) Intervokalikus helyzetbe másodlagosan bekerülő *h* hanggal a helynevekben azok személynévi alapszavában vagy közszoói alkotórészeiben találkozhatunk. (Itt kell utalnunk arra, hogy a későbbi-mai laringális *h* hang helyén a korai ómagyar korban palatoveláris zöngétlen spiráns [χ] szerepel a magyar hangrendszerben.) A *Teodor* személynévből alakult Bereg megyei *Tivadar*, illetve Ugocsa megyei *Tivadarfalva* helynév a régiségben *Tihedor* (1332—5: *Tihedor*: Gy. 1: 549) ~ *Teodor* (1343: de *Theodory*: uo.), illetve *Tivadarfalva* (1358: *Thywadurfalua*: ComMarUg. 179) ~ *Teodorfalva* (1409: *Theodorfalua*: KÁZMÉR, Falu 293) hangalakban egyaránt szerepelt. Az elsődlegesen egymás mellett két vokálist tartalmazó személynévben a hiátust a *h* és a *v* hiátustöltő is megszüntethette: ez magyarázza a három alak váltakozását a fenti helynevekben is. E példában mindkét konzonáns inetimologikus hang tehát, *s* e hangok az elsődleges személynév és a másodlagos helynév hangalakját egyformán befolyásolták.

Ugyancsak személynévből származó helynevekben tapasztalhatjuk azt, hogy az elsődleges *v* hang intervokalikus helyzetben bekövetkező kiesése ideiglenesen a *h* megjelenését idézi elő a két magánhangzó között. A szláv eredetű *Szovát* személynévből (vö. 1275/281: *Zowath* szn.: FNESz. < szl. *Svat* szn.) magyarázható *Szovát* helynevek (mint a Kolozs megyei mai *Magyar-* vagy a Bihar megyei *Hajdúszovát*) régi okleveles adatai között a *v* kiesését követő hiátusos (1311>348: *Zoath*: Gy. 3: 376) és a *h* betoldódását mutató *Szohát* (1332—5/Pp.Reg.: *Zohad*: Cs. 1: 625) formával is találkozhatunk. A *v*-vel és anélkül egyaránt adathozható személynévi alapszóból alakult Borsod megyei *Novaj* ~ *Noé* helynévben a *v* mellett hiátustöltői szerepben *h* hangot is találunk; vö. *Novaj* (1200 k.: *Nouuoy*: FNESz. *Novaj*) szn. ~ *Noé* (1287: *Noe*: FNESz. *Nova*) szn. > *Novaj* (1275: *Nouoy*: Gy. 1: 793) hn. ~ *Nohé* (1288: *Nohe*: uo.) hn. (Ugyanígy etimológiai előzményre

megy vissza az Abaúj vármegyei *Novaj* településnév is; vö. 1255: *Noe*: Gy. 1: 124.) Mind a *Szovát*, mind a *Novaj* ma a *v*-s hangalakjában szerepel. Természetesen a *v* ~ *h* váltakozásán nem mechanikusan az egyik hang kiesését és a másik betoldódását kell feltétlenül értenünk (noha ilyen változás is lejátszódhatott). Az ingadozó alakok létrejöttéhez többnyire egyszerű hiátustöltő-csere vezetett: bizonyára a Szilágy megyei *Kávás* (ma *Érkávás*) helynév régi *Káhás* (1215/550: *Kahas*: FNESz.) változata is így — nem pedig *Káás* fokozaton keresztül — jött létre.

Ellentétes folyamatra, azaz eredeti *h* helyére lépő *v* betoldódására is van példa a helynevek körében. Etimológiailag elsődleges a *h* hang a szláv eredetű *Toh* (*Toch*) személynévből való Tolna megyei *Taha* (ma *Kistavapuszta*) helynévben (1138/329: *Tohu* ~ *Tahu*: SZABÓ, DömAd. 15). Az idővel bekövetkező *Taha* > *Tava* változást a hiátustöltőként viselkedő *h*-nak a *v*-vel való felcserélődése magyarázhatja. A szláv eredetű *Csohaj* személynévből (vö. szl. *Czohoy* szn.: FNESz.) származó Bihar megyei *Csohaj* (ma *Berettyócs Haj*) településnévnek a régiségben a *h* kiesése nyomán előállt hiátusos ([1291—4]: *Choaj*: Gy. 1: 608) és a hiátust másodlagosan *v*-vel megszüntető (vagy pedig a *h*-t *v*-vel felcserélő) *Csovaj* (1332—7: *Couey*: uo.) adatait is ismerjük.

A *h* kiesésével kialakult hiátust megszüntetheti a két egymás mellé kerülő magánhangzó összeolvadása is: a Szabolcs megyei mai *Ibrány* és az -*ábrány* utótagú helynevek (például a Bihar vármegyei mai *Nyírábrány*, a Borsod megyei mai *Bükkábrány*) az *Ibrahim*, illetve az *Ábrahám* személynévből alakultak, s adataik már az ómagyar korban mutatják a *h* kiesése nyomán előállt hangalakot (például 1310/408: *Ibran*: NÉMETH, Szab. 96, [1291—4]: *Abraam*: Gy. 1: 590, 1325: *Abraam*: Gy. 1: 751). A Heves megyei *Bátor* településnév (1283: *Batur*: Gy. 3: 70) személynévi alapszáva (1138/329: *Bahatur* szn.: ÁKSz. 38) etimológiailag a török eredetű *bátor* közszóval azonos (vö. tör. *bayatur*: TESz., EWUng.), hangtani változásai is párhuzamosak azével.

Intervokális helyzetet teremthet szótő és magánhangzós toldalékelem kapcsolata is: az -*i* helynévképzőt tartalmazó Nyitra vármegyei *Csehi* (ma *Nyitracsehi*) helynévben a *h* kiesése ilyen morfofonológiai környezetben történt meg: a *Csei* hangalak (1247/248//XVI., 1285: *Chey*: Gy. 4: 366) azonban nem bizonyult tartósnak (vö. 1323/XVI.: *Cehy*: uo.).

Az inetimologikus *h* tárgyalása kapcsán szólnunk kell a bizonyos lexémák elején szereplő hangérték nélküli *h* elemekről is. A *her* (*ér*), *herdeu* (*erdő*), *herestwyn* (*eresztvény*) stb. lejegyzésű formák szókezdő *h*-ja valószínűleg pusztán írássajátosság, ám — és emiatt térek ki éppen a hiátustöltők mint szeretlen mássalhangzók ürügyén a jelenségre — egy-egy adat kapcsán fölvetődhet a hiátustöltői szerep lehetősége is: például az abaúji *Büdi-eresztvény* helynév *Bwdyherestwyn* (1316, Gy. 1: 74, 87) vagy a *Fekete-erdő* talán *j* ~ *h* váltakozást mutató *Feketeyerdeu* (1255, Gy. 1: 40, 98) ~ *Feketheherdeu* (1330, 1331, Gy. 1: 40, 100) adataiban. A szóeleji *h* jelentkezése többnyire azonban bizonyára mégsem tekinthető hangtani jelenségnek.

B) Hiátustöltő szerepben álló *j* elem a helynevek közszói lexémáiban tűnik inkább jellegzetesnek. Tulajdonnévben jelentkezésére alig akad példa. A Doboka vármegyei *Nagykaján* helynév utótagja pusztai személynévből alakult. Az alapjául szolgáló személynév a bibliai *Káin*-nal azonos (vö. FNESz.), így a *Kaján* formában (1456: *Naghkayan*: FNESz.) szereplő *j* eredetét tekintve hiátustöltő lehet. A *kaján* egyébiránt ma köznévként is előfordul: a tulajdonnév → köznévvé váltás azonban csak a XVI—XVII. század táján indulhatott meg. A lexéma hangalakjában *j*-s hiátustöltés és magánhangzó-hasonulás következett be, ám „ezt a fejlődést már a bibliai névből származó régi magyar személynevek is tükröztetik” (TESz.).

A *j* hiátustöltőt tartalmazó közszoí lexémák morfológiai szerkezetüket tekintve két-félék lehetnek: szerepelhetnek a helynevekben alapszóként, illetve birtokos személyjeles alakban. Inetimologikus hangoknak azonban minden bizonnyal csak az előbbi esetben (s ott sem mindig) tarthatjuk *j* elemüket (l. erről később).

Az Árpád-kor helyneveiben (pl. 1317: *Azyuzartus* [aszjúsartos], Abaúj vm.: Gy. 1: 39, 148; 1319: *Ozyvvelg* [aszjüvölgy], Abaúj vm.: Gy. 1: 139; 1330: *Huzuweulg* [hoszjüvölgy], Bars vm.: Gy. 1: 413, 428; 1192/374/425: *Losiuduna* [losjúduna], Bács vm.: Gy. 1: 201, 236) ugyan már nem hiátusos helyzetben látható (de l. mégis 1192/374/425: *Losoyuduna* [losojúduna], Bács vm.: Gy. 1: 236), ám elsődlegesen hiátustöltőként került be a *j* az *aszjú* ~ *aszjó*, *hoszjú*, *lasjú* szavakba (erre vonatkozóan l. TESz., EWUng., NYÍRI: NytudÉrt. 104: 607—17; NYÍRKOS, InetMsh. 81—2). A *Hoszjú-aszjó* (1397: *Hozywayo*) helynévben emellett talán valamelyik lexéma hasonító hatásával is számolhatunk. Helynevek összetételi tagjainak a határán is jelentkezhet hiátustöltőként keletkező *j* hang, amint ez a fentebb is említett *Feketejerdü* (1255: *Feketejerdeu*, Abaúj vm.: Gy. 1: 40, 98) formában látható.

A *h* és a *j*, valamint a hiátusos helyzet váltakozásának lehetünk tanúi a *fehér* ~ *fejér* ~ *feér* lexéma esetében (vö. pl. 1055: *Feheruaru*, Fejér vm.: Gy. 2: 364; 1291: *Feyerpotok*, Gömör vm.: Gy. 2: 460, 543; 1224/291/389: *Feyrtow*, Bodrog vm.: Gy. 1: 715). A szóban egyébiránt minden bizonnyal a *j* lehet az elsődleges: az ősi γ folytatásának tarthatjuk (TESz.). Ezek a példák szemléletesen mutatják a két magánhangzó között lévő mássalhangzók viselkedésének ingadozását is. Az egy-egy intervokalikus helyzetben álló konzonáns kiesése nyomán előállt hiátust azonban nemcsak egy újabb (hiátustöltői szerepű) mássalhangzó bekerülése szüntetheti meg, hanem olykor a magánhangzók összeolvadása oldja fel ezt a kevésbé kedvelt fonológiai struktúrát. A *fehér* melléknév szolgált a mai *Féregyház* (régén Arad vm.) és *Firigyháza* (régén Csanád vm.) helynevek előtagjával is. A korai ómagyar korban az előbbi a *j*-t tartalmazó (+1256: *Feyereghaz*: Gy. 1: 175) és az annak kiesése után előállt hangalakjában (1274>340: *Feyreghaaz*, in C-u Orod: uo.) is adatható, az utóbbinak csak a hiátusos változatát (1274>340: *Feyreghaz*, in C-u Chanad: Gy. 1: 856) találjuk a korai oklevelekben. Az előző helynévben a *feír* két egymás mellé kerülő vokális *fēr*-ré, a másikkban pedig *fír* (> *fir*)-ré olvadt össze. Hasonló hangtani módosulás mehetett végbe *Tésfalu* (a régiségben *Tejes*; vö. 1274>340: *Teyes*, Arad vm.: Gy. 1: 187) előtagjában végérvényesen, *Héjjasfalva* (a régiségben *Hésfalva*; vö. 1329/358/400: *Heesfolwa* ~ *Heesfolva*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 197) előtagjában pedig ideiglenesen.

Számos helynév morfológiai felépítését tekintve jelölt birtokos jelzős összetétel, azaz utótagjuk — többnyire valamely helyjelölő közszo (földrajzi köznévi) — birtokos személyjeles alakjában szerepel. A magánhangzóra végződő lexémák jeles formái két-féle alakban fordulhattak elő a korai ómagyar korban: a *tő* végén álló magánhangzó és a magánhangzós *-a/-e* ~ *-i* toldalékelem között állhat hiátus (1177/202—3/337: *Fequet kopua*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 131 — kisebb valószínűséggel a *kopua* betűhív alak mögött *kapuvá* hangzós forma is rejtőzhet; 1230/231: *Sciluasfee*, Baranya vm.: Gy. 1: 392; 1236: *Cuesmezée*, Bihar vm.; Gy. 1: 628), de kitölthette ezt hiátustöltő *j* is (1290 k.: *Kach scenaya*, Baranya vm.: Gy. 1: 330; 1248/326: *Zuduskafeye*, Borsod vm.: Gy. 1: 767; 1345: *Apathmezeye*: OklSz.). E közsavak etimológiája ugyanakkor (a szláv eredetű *széna* kivételével) azt valószínűsíti, hogy a *j* elemet tartalmazó és a hiátusos forma egyidejűleg keletkezhetett, egy a szóban elsődleges γ folytatásaként, illetve annak kiesése nyomán (vagyis a *j* nem inetimologikus mássalhangzó). Az már más kérdés, hogy a hiátus idővel ugyancsak kiküszöbölődött, s a bekerülő *j* hang ilyen esetekben már másodlagosnak, hiátustöltői szerepűnek tartandó. (A *-ja/-je* toldalék *j* elemének másfajta — na-

gyon is szerves hangként való — származtatásához l. azonban SZILÁGYI N. SÁNDOR: MNyj. 41. 2003: 581—92.)

C) Intervokalikus helyzetben a leginkább mozgékony hangnak a három hiátustöltő közül a *v* (régén β) tűnik, ám a lexémákból való kikerülése (még ha ideiglenesen is) jóval általánosabb a korai ómagyar korban, mint az inetimologikus hangként, hiátustöltőként való jelentkezése. Ez utóbbi például a személynévi eredetű Bodrog vármegyei *Dávod* ~ régén *Daut* (1335: *Dauty*: Gy. 1: 717; vö. 1256: *Daut* szn.: Gy. 1: 216), az abauji *Noé* (1255: *Noe*: Gy. 1: 124; vö. 1287: *Noe* szn.: FNESz. *Nova*) > *Novaj* (1312: *Nowey*: Gy. 1: 143, Anjou-Okl. 3: 169/370) vagy a barsi *Szoé* (1324: *Zoe*: Gy. 1: 478, Anjou-Okl. 8: 98—99/184) > *Szovaj* (1326: *Zowey*: Gy. 1: 478, Anjou-Okl. 11: 63/95) helynevekben látható. A végső soron a *Saul* személynévből származó Borsod vármegyei *Sály* (1348: *Saal*: Gy. 1: 802) és Somogy megyei *Sávoly* (1397: *Sauol*: FNESz.) helynevek alaki elkülönülését, névhasadását az okozta, hogy személynévi alapszavukul a *Saul* (1139/329: *Saul* szn.: ÁKSz. 299) vagy annak *v* hangelemmel bővült *Sávoly* (1265/466/476: *Sauol* szn.: Gy. 1: 218) változata szolgált-e.

A két magánhangzó közötti helyzetben lévő *h* kiesése nyomán előállt hiátusos helyzetet olykor ugyancsak a *v* betoldódása küszöbölheti ki, amint ezt az előbbiekben (többek között a *Csohaj* szn. > *Csoaj* hn. > *Csovaj* hn. példáján) már láthattuk. Sajátos ugyanakkor, hogy míg a *v* ~ *h* és leginkább a *h* ~ *j* ingadozására számos adatunk van, a harmadik hiátustöltőpár, a *v* ~ *j* esetleges váltakozását intervokalikus helyzetben csupán néhány különleges helynévi példa igazolja: a Kraszna megyei mai *Szilágyosmlyó* régi *Vatasomlyója* (1257 [o: 1259]/390/494: *Wathasomlyowa*: Gy. 3: 519; 1257 [o: 1259]>409: *Vathasomlyoia*: uo., illetve l. még 1257 [o: 1259]>390: *Watasumloa*: uo. is), valamint a Vas megyei *Ság* hegy régi nevének szereplő *Ságsomlyója* (1275 k.: *Sagsumlowa*: FNESz.) elnevezések némely adatában a birtokos személyjel *j* elemének a helyén *v*-t találunk. A Fejér megyei *Köves-kút* régi adata *küjes* alakban mutatja az előtagot (1193: *Quiescut*: Gy. 2: 351).

Annak, hogy a *h* (korábban χ) és a *j* vesz részt leginkább az intervokalikus helyzetű váltakozásban, fonetikai okai lehetnek: a két hang képzési módja azonos, és képzési helyüket tekintve is közel állnak egymáshoz. A bilabiális, később dentilabiális β ~ *v* képzési helyének távolsága a *h*, *j*-től is minden bizonnyal befolyásolta a hiátustöltőként való viselkedését: e hang esetében ugyanis a váltakozás főképpen a *v* (~ β)-s és annak kiesése révén kialakult hiátusos forma között mutatkozik meg. Feltétlenül utalnunk kell itt arra, hogy „Nem fogadható el az olyan vélekedés..., mely szerint az ómagyar nyelvmlékek számos hiátusos helyzete nem valóságos nyelvi tény, hanem pusztá írásajáság latin hatásra, a ténylegesen ott levő *v* ki nem írásával”, mégpedig több okból sem: egyrészt a *v*, β kiesése az egész magyar nyelvtörténeten végighúzódó jelenség, másrészt számos olyan hangtani következménye is van (mint pl. a β előtti záródás), amely kétségtelenné teszi a bekövetkezését (l. mindehhez BENKŐ, ÁrpSzöv. 87).

D) A *v* (~ β) hang kiesése intervokalikus helyzetben lényegesen gyakoribb jelenség a helynevekben, mint az oda való bekerülése. Ez a változás a helynevek tulajdonnévi és közszoói lexémáit egyaránt érintette, és csaknem minden esetben csupán ideiglenesen következett be. A Veszprém megyei *Adásztevel* (1373: *Adastewyl*; Cs. 3: 256) és *Nagytevel* (1422: *Nagtewel*: uo.) személynévi eredetű (vö. *Tevel* szn.) utótagja (az anyatelepülés) szerepel a régiségben *v* nélküli *Tüel* (1180 k.: *Tuel*: FNESz. *Adásztevel*) hangalakban is. A Torda vármegyei *Kövend* (< *Köven* szn.), a Gömör vármegyei *Süvete* (< szl. R. **Sivęta* szn.), illetve az ugyancsak Torda megyei *Szövérd* (< *Szövérd* szn.) településnevek a régiségben *v* nélküli *Küen* (1219: *Kuen*: FNESz.), *Süeta* (1262/334: *Sueta*: Gy. 2: 549), illetve *Szüérd* (1332—7: *Suerd*: FNESz.) formában adatolhatók, és noha a személynévi alapszavuk is előfordul *v* nélküli alakban (vö. 1138/329: *Kuene* szn.: ÁKSz. 189, 1249 k.:

Suete szn.: FNESz. ~ *Suente* szn.: ÁKSz. 325, 1252 e.: *Zuerd* szn.: FNESz.), azok etimológiája elsődlegesnek mutatja a *v* hangelemüket. Mindezen betűhív alakok mögött ugyanakkor egy a régiségben sajátos rövidítési eljárás is húzódhat, melynek lényege (erre JUHÁSZ DEZSŐ hívta fel a figyelmemet): két egymás után következő azonos *u*, *v* betűt egyszerűsítve, csupán az egyiket kiírva, feltüntetve szerepeltetik nótáriusaink. Ez esetben pedig nincs szó hiátusos helyzetről, s a *Tuel Tüffel*-ként, a *Kuen Küßen*-ként stb. olvasandó. A jelenségről azért láttam célszerűnek mégis szólni, mivel e helyesírási gyakorlat érvényesülésében természetesen nem lehetünk egészen bizonyosak. Épp emiatt egy-két, hasonló problémát felvető helynévi példa a továbbiakban is előkerül. Veláris hangrendű személynévi alapszóból alakult helynevet érintett a *v* kiesése a következő példákban: az Arad vármegyei *Kováshi* (< szl. *Kvas* szn.) helynév a régiségben *Kuási* ~ *Kuáci*-ként (1278/XVIII.: *Kuaci*: Gy. 1: 180, 1332—5/Pp.Reg.: *Kuasi*: uo.), a Sáros vármegyei *Lovagháza* (< *Lovag* szn.) *Loagháza*-ként (1381: *Loaghaza*: FNESz.), a Pozsony megyei mai *Pozsonyivánka* régen *Jován* (< *Jován* szn.) *Joán*-ként (1209: *Ioan*: FNESz.), a Sopron megyei mai Sopronbánfalva régi *Zovány* neve (< szl. *Zwan* szn.) pedig *Zoány*-ként (1277: *Zoan*: FNESz.) szerepelt.

Szláv eredetű helynévben jelentkezik ez a módosulás az egykor Gömör megyei Aggtelek régi *Novák* (< szl. *Növāk* ~ *Novake* hn.) nevében: *Noák* (1295/315: *Noak*: Gy. 2: 530), az ugyancsak gömöri Gombaszög régi *Závozalja* (< szl. *závoz* 'hágó útja, rézsútós feljáró út') megnevezésében: *Záoz* ~ esetleg *Záboz* (1243/335: ad caput *Zauz*: Gy. 2: 533, 558, 1320/358: *Zauzalia*: Gy. 2: 558), továbbá a Szepes vármegyei *Leszkovány* (< szl. *Lieskovany* hn.) *Liszkuány* ~ talán *Liszkuány* (1328: *Liskuan*: FNESz.), a Nyitra vármegyei *Kovarc* (< szl. R. **Kovarsci* hn.) *Koarc* (1280: *Koarch*: Gy. 4: 414) vagy az abaúji *Radvány* ~ *Radovány* (szl. R. **Radovanjъ* hn. vagy esetleg szl. *Radovan* szn.) *Rodoány* (1270/272: *Rodoan*: Gy. 1: 133) hangalakjában. A mai *Gortva*, *Ikva*, *Miszla* víznevek és a víznévi eredetű *Zsikva*, valamint a *Karva* településnevek eredeti s a magyarba bekerülő szláv hangalakja *Gortova*, *Ikova*, *Miszlova*, *Zsitova* és *Korova* lehetett (l. ezekhez a FNESz. megfelelő szócikkeit). A nevek *v* elemének ideiglenes kieséséről az ómagyar kori *Gortoa* (1240: *Gorthoa*, Gömör vm.: Gy. 2: 459, 499), *Ikoa* (1246: *Icoa*, Sopron vm.: FNESz.), *Miszloa* (1230: *Mysloa*, Abaúj vm.: Gy. 1: 39, 64, 116, 120), *Zsikoa* (1209 Pp.: *Sichoa*, Bars vm.: Gy. 1: 489) és *Korova* (1245: *Coroa*, Esztergom vm.: Gy. 2: 294) adatok tanúsodnak. (A mai alakjukat más hangváltozások, többnyire a kétnyíltszótagos tendencia működése eredményezte.) Jegyezzük meg továbbá, hogy a *Zsikva* víznév ugyanabból a szláv előzményből magyarázható, mint a *Zsitva*. A *Zsitva* azonban azért nem szerepel az előbbi példák között, mert nincs biztos adata a régiségből *Zsitoa* hangalakra. Ám éppen az említett nevek analógiája alapján gyaníthatunk a *Zsitva* számos *Sytua*-féle előfordulása mögött a *Zsitva* mellett olykor magánhangzós *Zsitoa* ~ *Zsitua* (vagy éppen *Zsituβa*) hangalakot is.

Helynevek mély hangrendű közszoói lexémáiban esett ki ideiglenesen az intervokális helyzetben lévő *v* a *kovács* (vö. például 1246/383: *Cuach*, Nógrád vm.: Gy. 4: 261; 1254: *Koachi*, Pest vm.: Gy. 4: 528; [1291—4]: *Kuachy*, Bihar vm.: Gy. 1: 635; 1295: *Koachy*, Nógrád vm.: Gy. 4: 261; 1313: *Koachy*, Baranya vm.: Gy. 1: 330; 1332—7/Pp.Reg.: *Coachi*, Bihar vm.: Gy. 1: 635; 1342: *Koachhyda*, Baranya vm.: FNESz.), a *kovás* (1291/397: *Koaspotak*, Szatmár vm.: FNESz.), a *lovás* (1171: *Luos*, Veszprém vm.: FNESz.), a *lovász* ([1292—7]: *Luazhetyn*, Baranya vm.: Gy. 1: 316) vagy a *ravasz* ([1093]: *Ruozi*, Győr vm.: Gy. 2: 621; 1211: *Ruozlicou*, Fejér vm.: Gy. 2: 433; 1278: *Roasd*, Győr vm.: Gy. 2: 521, 1323/332: *Roasd*: uo.; 1320: *Roazliuk*, Abaúj vm.: Gy. 1: 83) lexémák több adatában.

Palatális hangrendű szavakat érintett a hangtani módosulás a *fövény* (1291: *Fuen*, Fejér vm.: Gy. 2: 324), a *lövér* (1265: *Luer*, Sopron vm.: FNESz. *Lövérek*) és a *tövis*

(1317: *Tuissespalag*, Abaúj vm.: Gy. 1: 148) főnévben, a *köves* (1055: *Cuesti*, Fejér vm.: Gy. 1: 323, 432) és a *kövecses* (1343>351: *Kueches*, Gömör vm.: Gy. 2: 518) -s képzős melléknévben, a *tő* birtokos személyjeles *töve* (+?1061/272//376: *Sartue*, Fejér vm.: Gy. 2: 323, 419), a *kő* birtokos személyjeles *köve* ([1240]: *Bathakue*, Borsod vm., Gy. 1: 810) vagy helynévképzős *Köved* (1249: *Kved*, Esztergom vm.: Gy. 2: 208, 303), valamint a *nyű* helynévképzős *Nyüvegy* (1229: *Nywg*, Bars vm.: Gy. 1: 464) származékában. (További adatokat l. később.)

A *v* (pontosabban a *β*) hang kiesése legtöbb esetben az előtte álló magánhangzót sem hagyta érintetlenül: a kiesés ugyanis egyidejűleg egy zártabbá válási folyamatot is elindított; vö. *luász*, *ruosz*, *füeny*, *kües*; *Küen*, *Szüérd*. „A hiatusos záródás jelensége egyike az ómagyar nyelv leggyakoribb sajátosságainak..., s természetesen fonetikai magyarázatát nem a *v*, hanem a *β* kieséses-beolvadásos ráhatása adja.” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 75). Különösen szembetűnő ez a palatális hangrendű lexémákban (l. még alább is), legyen az akár közszói, akár tulajdonnévi státusú. A mély hangrendű szavakban és nevekben talán kisebb arányban okozott változást a konzonzáns kiesése, ennek megítélése azonban egy még teljesebb adatállomány alapján volna lehetséges.

Az olyan hangalaki variánsok, mint a *füeny* ~ *fëveny*, *kües* ~ *këves* stb. azt jelzik, hogy a palatális hangrendű lexémák hangalaki módosulásai további vizsgálatot igényelnek. Az alábbiakban ezért megkísérlem bemutatni egy olyan szabályszerűség érvényesülését a korai ómagyar korban, amely szoros összefüggésben áll az előbb már említett (és a szakirodalom által is jól ismert) hiatusos záródás jelenségével, de amely — ismereteim szerint — ezidáig nem részesült figyelemben.

Azokban az adatokban, amelyekben a *β* jelen van, alig néhány kivételtől eltekintve (1291: *Kuuesheer*, Gömör vm.: Gy. 2: 458, 501, 1325/347: *Kuueswth*, Borsod vm.: Gy. 1: 789; 1326: *Arkuspothaktuwe*, Bihar vm.: Gy. 1: 625)² a *β* előtt minden esetben illabiális magánhangzó szerepel: ?1181/XVII.: *Keueczes*, Esztergom vm.: Gy. 2: 315, +1294/471: *Kevetzesut*, Gömör vm.: Gy. 2: 507; +1214/334: *Kewes ozow*, Bihar vm.: Gy. 1: 643, 1243/335: *Kevy*, Gömör vm.: Gy. 2: 518, 1283/464: *Ponitkewe*, Borsod vm.: Gy. 1: 788, +1294/471: *Kevesut*, Gömör vm.: Gy. 2: 507, 1447: *Kewed*, Arad vm.: Cs. 1: 735, 1467: *Mezewkewesd*, Borsod vm.: FNESz.; 1327: *Feuenzorm*, Bihar vm.: Gy. 1: 617; 1453: *Lewel*, Moson vm.: Cs. 3: 682; +1015/+158//403 Pp.Reg.: *Neuyg*, Pilis vm.: Gy. 4: 660, 1208/550: *Neueg*, Bihar vm.: Gy. 1: 647, [1268]/268: *Neueg*, Fejér vm.: Gy. 2: 396, 1277: *Neweg*, Pest vm.: Gy. 4: 532; +?1061/272//376: *Arukteue*: Gy. 2: 323, 419, *Ferteue*: Gy. 2: 424, *Harumagteue*: Gy. 2: 323, 419, *Lycuarteue*: Gy. 2: 323, 424, *Megeteue*: Gy. 2: 424, *Vorsadteue*: Gy. 2: 323, 424, 442, ez utóbbiak mind Fejér vármegyéből. Kevésbé tartom valószínűnek, hogy a fenti példákban az *ev*, *eu*, *ew* hangkapcsolat mögött *ö* hangérték rejlik, noha természetesen nem zárható ki ennek a lehetősége sem.

Azokban a lexémákban ugyanakkor, amelyekből a *β* kiesett, tőhangzóként kivétel nélkül minden adatban labiális (és minden bizonnyal felső nyelvvállású) vokálist találunk. Egyaránt jellemzi ez a *föveny* (1192/374/425, 1274: *Fuen*, Fejér vm.: Gy. 2: 385; 1289: *Fuen*, Torontál vm.: Cs. 2: 37; 1211: *Fuentuhout*, Bodrog vm.: Gy. 1: 706; 1241 [ɔ: 1261]/338: *Fuened*, Győr vm.: Gy. 2: 563, 605; [1291]/291: *Fasfuen*, Fejér vm.: Gy. 2: 324, 389), a *lövér* (1265: *Luer*, Sopron vm.: FNESz. *Lövérek*) és a *tövis* (1317: *Tuissespalag*, Abaúj vm.: Gy. 1: 148) főnevek, a *köves* (1055: *Cuesti*, Fejér vm.: Gy. 2: 323,

² A *w* jelölés mögött álló hangérték kérdéses volta miatt — l. erről már korábban is — nem dönthető el teljes bizonyossággal a *β* hang megléte vagy hiánya a következő példákban: 1323: *Kwesd*, Gömör vm.: Gy. 2: 518 [olvasata a valószínűbb *küesd* mellett *küvesd* is lehet]; 1425: *Lwer*, Moson vm.: Cs. 3: 682 [lű(v)ér]; 1261: *Fwenyed*, Somogy vm.: Cs. 2: 605 [fü(v)enyed].

432, 1055: *Cues humuc*: *uo.*; 1193: *Quesarc*, Fejér vm.: Gy. 2: 351, 1193: *Cueshyg*, Fejér vm.: Gy. 2: 322, 410; 1211: *Cuest*, Fejér vm.: Gy. 2: 433; 1252: *Cuest*, Baranya vm.: Gy. 1: 399; 1236: *Cuesmezéé*, Bihar vm.: Gy. 1: 628; 1275: *Kuesd*, Borsod vm.: Gy. 1: 783; +1283: *Kuesd*, Bihar vm.: Gy. 1: 638; 1303: *Kuesd*, Bars vm.: Gy. 1: 489; 1295: *Kuesheg*, Hont vm.: FNEsz.; 1298: *Kuesrew*, Borsod vm.: Gy. 1: 760; 1298/390: *Kuesberc*, Borsod vm.: Gy. 1: 785; 1307: *Kueskuth*, Zala vm.: Anjou-Oklt. 2: 87/187, 88/190; 1341—2: *Kueskal*, Veszprém vm.: Cs. 3: 66) és a *kövecses* (1337: *Kuechusholm*, Gömör vm.: Gy. 2: 551; 1343>351: *Kueches*, Gömör vm.: Gy. 2: 518) melléknévek, a birtokos személyjeles *töve* (+?1061/272//376: *Sartue*, Fejér vm.: Gy. 2: 323, 419; [1067]/267: *Sartoe*, Borsod vm.: Gy. 1: 736, 807; 1075/+124/+217: *Ertue*, Csongrád vm.: Gy. 1: 893; 1086: *Veieztue*, Győr vm.: Gy. 2: 574, 579; +1181/326/363: *Karantui*, Baranya vm.: Gy. 1: 385; 1237—40: *Kenesatue*, Bodrog vm.: Gy. 1: 721; +1256: *Harangadhue*, Csanád vm.: Gy. 1: 835, 858, 864) és *köve* ([1240]: *Bathakue*, Borsod vm., Gy. 1: 810; 1245/264: *Danuskue*, Gömör vm.: Gy. 2: 461, 548), valamint a helynévképzős *Köved* (1249: *Kved*, Esztergom vm.: Gy. 2: 208, 303; 1307: *Kyskued*, Esztergom vm.: Gy. 2: 306) származékokat. A *kő* (fgr. **kipe-*), a *lő* (fgr. **lepe-*) és a *tövik* (fgr. **tekz-* ~ **teyz-*) igéből származó *tövis* biztosan, a *tő* (fgr. **tiŋe* ~ **tiŋe-*) pedig nagy valószínűséggel illabiális tőhangzót tartalmazott elsődlegesen, a *főveny* ismeretlen eredete miatt az első szótagi magánhangzójának eredeti minősége sem ítéhető meg. (Az etimológiákhoz l. TESz., EWUng.)

Mindezek alapján az intervokalikus helyzetű *v* (β) kapcsán a következő szabályszerűséget fogalmazhatjuk meg. Ahol a β a szóalakban jelen van, ott a tőnek az eredeti illabiális (és többnyire középső nyelvallású) magánhangzója megmaradt, ahol viszont a β a szóalakban nincs meg (kiesett), ott az első szótagi magánhangzó (többnyire tőhangzó) záródott és egyúttal labializálódott, a lehető legtávolabb jutva ezáltal a következő magánhangzótól. Később ez az elkülönülés megszűnt, és a *keves* ~ *kües* alakváltozatok — szabályos hangváltozások eredményeként — kiegyenlítődték a *köves* formában: az előbbi fonológiai struktúra az ómagyar korban igen intenzíven zajló labializációs tendenciának (*kèves* > *köves*), az utóbbi pedig a hiátus *v*-vel való kitöltődésének (*kües* > *köves*) esett áldozatul. Kivéve néhány esetet, amikor a hiátus a két érintkező magánhangzó összeolvadásával szűnt meg a helynevekben is. Így született meg például a mai *Fény*, *Főnyed*, *Jászfényszaru* a *főveny* lexéma egykori hiátusos *füeny* (1289: *Fuen*, Torontál vm.: Cs. 2: 37, 1261: *Fwenyed*, Somogy vm.: Cs. 2: 605, 1277/282: *Fuenzorm*, Bihar vm.: Gy. 1: 617) alakjából. Ugyanílyenek még a veláris hangrendű lexémák köréből: *Felsőcsáj* (régén: 1337/349/382: *Chauay Superior* < *Chaway* szn.: FNEsz.), *Gór* (1279/328/XVI.: *Guor* < szl. *Govor* ~ *Hovor* szn.: FNEsz.), *Jád* (1311/314: *Jaad*: Gy. 1: 561 < **Javad* szn.: FNEsz.), *Lócs* (1239: *Louch* < szl. *Loveč* hn.: FNEsz.) stb.

A helynevek lexémáiban olykor évszázadokon át megmarad a hiátus: még a XIV. század közepén is találunk mind a palatális, mind a veláris hangrendű adatok között hiátusos formát őrzőket, a hiátust alkotó magánhangzók azonban minden esetben különmeműek: többségükben *üe* (1343/351: *Kueches*, Gömör vm.: Gy. 2: 518) és *uo* (1171: *Luos*, Veszprém vm.: FNEsz.) vagy ritkábban *oa* (1320: *Roazliuk*, Abaúj vm.: Gy. 1: 83). Egyet kell értenünk BENKŐ LORÁNDdal abban, hogy a hangrész kitöltésének kényszere az ómagyar korban nem egyforma az egyes hiátust alkotó magánhangzók között, s a hiátustöltő más-salhangzó beépülése lényegében a hiátus erősségének a függvénye (vö. ÁrpSzöv. 147).

Az intervokalikus helyzetben felbukkanó inetimológikus mássalhangzókról és az ugyanilyen pozícióban alkalmas kieszó, etimologikusan elsődleges hangokról *ö s z e - f o g l a l ó a n* a következő észrevételeket tehetjük. Nemigen figyelhető meg helynevekben sem szabály arra vonatkozóan, hogy mikor melyik hiátustöltő hang jelenik meg a két vokális közötti hangűr megszüntetésére. Valamiféle törvényszerűséget inkább

abban láthatunk, hogy egyik vagy másik hang kiesése melyik másik hiátustöltőt vonzza erősebben: míg a *h* (χ) $\sim j$ váltakozása természetesnek és gyakorinak mutatkozik e tekintetben, *j* $\sim v$ (β) cseréjére alig-alig találunk példát. A *v* (β) esetében inkább az a jellegzetes, hogy a bilabiális zöngés spiráns (β) intervokalikus helyzetű kiesése nyomán előállt hiátust — amennyiben nem pusztán helyesírási sajátság rejtőzik a betűhív alakok mögött — idővel a dentilabiális *v* bekerülése szüntette meg. A hiátusos helyzet, illetve a hiátustöltők kapcsán láthattuk továbbá azt is, hogy ugyanaz a fonetikai helyzet két egymással ellentétes hangtani folyamatnak is kedvez. Ez a magyar hangtörténetet szemlélve egyáltalán nem meglepő, hiszen a legtöbb hangváltozásnak kialakul az ellentétes irányú megfelelője is, csupán a két folyamat arányaiban mutatkoznak eltérések. Egyfajta reciprok hangfejlődés lehet tehát az is, amit az intervokalikus helyzetben álló *h* (χ), *j*, *v* (β) mássalhangzók mozgékonyasága (kiesése és bekerülése) jelez. Az is megfigyelhető végül, hogy a jellegzetes hiátustöltő hangoknak a szavakba, nevekbe való bekerülése jóval ritkább, mint a kiesésük onnan. Az előző folyamat nyomán létrejövő hangalak ugyanakkor rendre állandósul, míg a kiesés eredményeként megszülető csupán időleges marad. Ez a kettősség jórészt azzal magyarázható, hogy a változás eredményezte hangalak stabilitása igen nagy mértékben függvénye a hangkörnyezetnek. Minthogy ugyanilyen konklúziókat hoz az *l* inetimologikus betoldódásának és kiesésének a problematikája is, e kérdésre az ezt tárgyaló részben kívánok részletesebben visszatérni.

(Folytatjuk.)

TÓTH VALÉRIA

Inetymological consonants in early Hungarian place names

Inetymological sounds are surplus vowels or consonants that are added to the etymon, or the original sound structure of a word, in the course of its historical development. Their occurrence in Hungarian common words has been discussed in two monographs by István Nyirkos, but their role in proper names has not been studied so far in a comprehensive manner. This paper investigates the appearance of inetymological consonants mainly in the place name material of 11—14th-century documents. — The most frequent cases, as with common words, involve hiatus resolution. Sequences of two adjacent vowels are often broken up by *j*, *v*, or *h*. In consonantal environments, it is *l*, *n*, and *p* that are most often inserted, but *r*, *g* ($\sim k$), *d* ($\sim t$), *m*, *h*, *j*, *v* also occur. The paper deals with the phonetic contexts of inetymological consonants in detail, it tries to reveal the phonetic reasons, as well as some extraphonetic ones, for these sound changes.

VALÉRIA TÓTH